

Перші психоаналітичні концепції: категорія Уявного і вплив образу на Я-ідентичність людини

Входження Лакана до психоаналітичного руху — з огляду на його психіатричну освіту та роботу з психозами — відбулося в контексті роздумів про найбільш ранні етапи формування ідентичності людини та виникнення специфічного людського Я. Свої перші міркування щодо цього він представив у доповіді під назвою «**Стадія дзеркала**» під час 14-го Міжнародного психоаналітичного конгресу 1936 року в Марієнбаді.

В опублікованому через 13 років дослідженні він демонструє, що суб'єктивність немовляти не є наперед заданою, актом чистої аперцепції, а спершу еволюціонує в межах діалектичного процесу, у якому неминуче розмежовуються його внутрішній і зовнішній світи (Ласан 1949). У цьому процесі, названому стадією дзеркала, який проходить приблизно на шостому місяці

життя людини, і відбувається конституювання примітивного Я: дивлячись на власне відображення у дзеркалі, Я ідентифікує себе у просторі Уявного з цим цілісним образом-двійником. Індивіду, який так приходить до самого себе, цей установчий ідентифікаційний процес дає змогу сприймати своє тіло як єдине ціле, яке так само — ще до того, як суб'єкт за допомогою мови вступає в ідентифікаційну діалектику з Іншим, — визначає структуру його власного Я. На стадії дзеркала формується сприйняття свого тіла як певної обмеженої форми — воно протистоїть фантазму, у якому Я загрожує втрата цілісності та розпад тіла на окремі частини. Лакан називає таку дезінтеграцію «**фантазмом розчленованого тіла**», який з'являється у психотичних регресіях або на певних етапах психоаналізу. Певною мірою цей фантазм відповідає автоеротизму, тоді як формування Я як уявлення про замкнутість і обмеженість тіла слід ототожнювати, з одного боку, з **первинним нарцисизмом**, а з іншого — з **Я-Ідеалом**, основою всіх уявлень про цілісність і довершеність суб'єкта. Щоправда, треба пам'ятати, що Лакан підкреслено застосовує тут Фройдів принцип післядії, згідно з яким фаза дзеркала уможливорює виникнення фантазії розчленування лише *постфактум*.

У текстах Фройда можна віднайти уривки і метафори, які підкріплюють концепцію стадії дзеркала, зокрема такі поняття, як розщеплення Я, нарцисизм, імаго (введене К. Г. Юнгом), а також дослідження параної та твердження, що початкове Я є фізіологічним, тобто проєкцією оболонки тіла. Втім, схоже, що в розвитку своїх ідей Лакан радше опирався на фактичні дані з пов'язаних досліджень, дитячої та клінічної психології,

а також ембріологічних, анатомічних і фізіологічних студій. Щодо останніх припускається, що людина народжується передчасно, на що, з-поміж іншого, вказує незавершеність еволюції центральних нервових шляхів і тривала залежність новонародженої дитини від біологічної рідини матері, а отже, відбувається неповноцінний розвиток інстинктів немовляти у «материнському гніздечку». З іншого боку, це зумовлює відносну необмеженість і свободу потягів та способів їхнього задоволення, які мають сформуватися по цей бік природного розвитку під час тривалого культурного та цивілізаційного процесу.

Щоправда, докази впливу психологічних факторів на процес формування ідентичності ми можемо спостерігати й у світі тварин, ба навіть серед біологічних видів дуже примітивного рівня, причому тут особливе значення відіграє (візуальний) образ. Відомим у цьому контексті є факт, що дозрівання статевих залоз у голубів прямо пов'язане з підгляданням за іншими представниками свого виду, причому цей ефект настає, зокрема, тоді, коли вони бачать і власне віддзеркалення.

Також згадується страх і панічний жах самовідчуеного психотика, який перед дзеркалом у розпачі намагається повернути цілісність свого розчленованого тіла («дзеркальний симптом шизофренії»). Зрештою, спостереження за поведінкою дітей перед дзеркалом, представлені Анрі Валлоном у праці «Як у дитини розвивається сприйняття власного тіла» (1931), де він вводить поняття «дзеркальний тест», роблять можливим системний аналіз цього феномена. Це дає змогу розділити стадію дозрівання на три основні часові відрізки:

I. У першій фазі дитина сприймає дзеркальне відображення як реальну істоту, до якої намагається наблизитися за допомогою жестів і міміки.

II. У другій фазі дитина починає розуміти, що інший у дзеркалі є лишень образом, а не реальною істотою. Вона більше не намагається шукати іншого позаду дзеркала, бо тепер знає, що його там немає.

III. Третя фаза характеризується тим, що дитина розпізнає образ іншого у дзеркалі як *свій власний образ*.

Отже, сприймаючи образ свого тіла як певну цілісну одиницю, дитина передбачає цілісність свого Я, яка, щоправда, ще об'єктивно відсутня. На тлі початкової та вродженої схильності до імітування (рефлекторні та аналогічні зворотні реакції на жести і міміку візаві) вона ідентифікує себе із цим образом, який хоч і не є нею, але все ж таки дозволяє їй упізнати саму себе. Як і у примітивній мові жестів, внаслідок цього виникає первинний суб'єкт, який стає вираженим у процесі репрезентації саме в просторі Уявного. Встановлюючи зв'язок між своїм тілом і цим образом, юний індивід заповнює прогалину між цими двома обставинами, що відповідає бажанню, яке визначає його Я. У цій первинній ідентифікації міститься першоджерело усіх вторинних ідентифікацій суб'єкта та підстава для того, що дитина врешті може сказати про себе «Я».

Утім — і Лакан це підкреслює під час ревізії своєї концепції через кілька десятиліть — передумовою для цього процесу ідентифікації, що передбачає лібідальне зарядження уявного Я, є присутність третьої сторони.

Переважно це хтось із батьків, хтось, хто тримає дитину перед дзеркалом, виражаючи у який-небудь спосіб своє визнання, яке можна зрозуміти як «Це ж ти!» Так у гру вступає уже символічне значення; до уявного іншого приєднується *tertium comparationis* (з лат. «третья сторона порівняння» — прим. пер.) — символічний Інший, який говорить. Стає відчутною принципова різниця. У різних реєстрах відбувається те, що зазвичай визначають як **триангуляцію**: диференціація Уявного, Символічного і Реального (Образ, позначник (сигніфікант), об'єкт (референт)) на рівні пізнання і розширення нарцисично-діадичних стосунків до тріадних в інтерсуб'єктивній сфері. Так Лакан може прирівняти третій відрізок стадії дзеркала до початку **едипальної фази**, тим паче, що з огляду на відмінності у трактуванні знаків (а точніше, завдяки означувальній функції символічного фалоса) стає зрозумілою статева диференціація людини.

Щоб уникнути непорозумінь щодо формування цього уявного Я-Образу, варто окреслити два моменти: Я на стадії дзеркала, на противагу іншим Я-концепціям, є Я з характеристиками об'єкта в сенсі поняття *Самості*. Це відповідає двом сформульованим Фройдом дефініціям Я: **Я як проекція поверхні тіла** і **Я як сума всіх уявлень суб'єкта про самого себе**. Інші Фройдові Я-концепції (Я як **репрезентант реальності** чи як **модифікована, десексуалізована частина Воно**), **специфічні функції Я** й психологічно значимі навички та здібності індивіда належать до іншої категорії.

З іншого боку, варто зауважити, що феномен візуального сприйняття себе у дзеркалі є лише показовим прикладом формування людського Я. Інші категорії

сприйняття, крім візуального, також можуть бути конститутивними для сприйняття простору, а отже — і кордонів тіла (зокрема, у разі відсутності зору, коли свою першу нарцисично структуровану ідентичність набуває сліпа від народження дитина). Зрештою, легенда про Нарциса, яка надає цьому первинному досвіду характер міфу, зачіпає й належну до сфери акустики долю німфи Ехо, яка, утім, через домінування зорового сприйняття й візуального елемента відходить на задній план оповіді (див. с. 209).

Отже, важливим для категорії Уявного є не образ у своєму вузькому значенні — як певне візуальне відображення, — а, власне, спосіб репрезентації, який ґрунтується на **подібності** чи **відповідності від початку до кінця**. У цьому якраз і полягає його відмінність від категорії Символічного, елементи репрезентації якого (позначник і Буква) характеризуються **розбіжністю і довільністю** відносно репрезентованого об'єкта.

У контексті стадії дзеркала до переосмислення надається й феномен агресивності, який виступає супровідним напруженням у процесі нарцисичної ідентифікації. Це дає нам змогу відійти від усталених канонів висвітлення проблеми психозів, насамперед інфантильних. Водночас слід звернути увагу на таке.

Образ у дзеркалі у найширшому розумінні є лише відображенням подібного до себе, з яким відбувається екзистенційне суперництво суб'єкта. Іншими двійниками, існування яких треба визнавати, не втративши водночас самого себе, виступають друзі-ровесники, ляльки та іграшки. Принципово ідентичний характер має також перший контакт дитини зі своєю матір'ю, з фалічною нестачею якої вона (дитина) себе ідентифікує, через що на початку

дитина є тим, чого бракує матері. Утім, усі ці діадні стосунки є вкрай проблематичними й повними небезпек. З одного боку, стадія дзеркала гарантує формування певної цілісності, певної чуттєвої суб'єктності, однак з іншого — передбачає постійне відчуження й загрожує дитині підпорядкуванням своєму власному образу, своїм малим двійникам, бажанню своєї матері. Тому цей реєстр стосунків характеризується постійним стиранням відмінностей і сплутуванням себе з іншим. Щойно набуте примордіальне Я є ще крихким і швидкоплинним. Єдності тіла як цілісному образу постійно загрожує процес розпаду, який, власне, і став доступним досвіду дитини саме завдяки цьому образу. Супровідну напругу такої структури стосунків Лакан співвідносить із поняттям **агресивності**. Вона характеризує особливе ставлення до образу власного тіла або ж до тіла іншого, а її архаїчні імаго кастрації, розчленування, розшматування, розривання, поглинання тощо зводяться до структури *розчленованого тіла*. У цьому сенсі зі стадією дзеркала можна пов'язати, зокрема, первинний садомазохізм і потяг до смерті. Поглинути когось чи бути поглинутим, мучити самого себе чи інших, руйнувати, вбивати — усе це врешті-решт зводиться до одного знаменника.

Навіть якщо виникає враження, що Едіпів комплекс остаточно поховав проблематику первинної ідентифікації, він все ж таки не здатен повністю усунути дефект у процесі формування дзеркального Я. Отже, ця незавершена процедура формування Я закладає підвалини не лише для прихованих чи відкритих форм психозу, а й для важких патологій характеру і психосоматичних розладів. Щодо останніх варто згадати відповідні напрацювання та концепції французької психосоматичної школи (Марті, де М'юзан, Фен).

Література

- Lacan, J. (1949): *Das Spiegelstadium als Bildner der Ich-Funktion, wie sie uns in der psychoanalytischen Erfahrung erscheint*: Schriften I. Walter, Olten, 1973, 61–70.
- Wallon, H. (1931): *Comment se developpe chez l'enfant la notion du corps propre*. Journal de Psychologie (Nov.-Dec. 1931), 705–748.

Категорія Символічного — суб'єктогенез і несвідоме як ефект мови

Другий період творчої діяльності Лакана, що починається після Другої світової війни, характеризується інтенсивним дослідженням важливості людської мови для формування сталої ідентичності та для конституювання когерентного внутрішнього й об'єктного зовнішнього світу людини. Тоді ж Лакан, занурившись у **структурну лінгвістику Фердинана де Соссюра** та праці **Клода Леві-Стросса**, долучається до **французького структуралізму**, який у 1950-х роках починає поступово заміщувати екзистенціалізм. Він займає почесне місце в цьому новому інтелектуальному русі — поруч із Мішелем Фуко, Роланом Бартом і Луї Альтюссером.

Структуралізм поширюється як системний підхід, який розглядає людину, її соціалізацію та речі навколо неї в категоріях когерентного порядку мовних та аналогічних до мовних структур, на яких ґрунтується життєдіяльність людини. В основу підходу лягла розроблена

женевським мовознавцем Фердинаном де Соссюром структурна лінгвістика, яка закріпила за мовою самостійну, чітко окреслену галузь науки й розкрила засадничі для неї автономні структури та закони в межах певних культурних просторів і обмежених часових епох. З цим була пов'язана теза про неієрархічні відносини мислення та мови, тобто положення про їхнє взаємне конституювання. Історичні кроки, що призвели до цих висновків, побіжно висвітлені та окреслені тут на основі відповідного нарису Освальда Дюкро (1973).

Мовознавство до і після Соссюра

До кінця XIX століття мова для філологів була вираженням мислення, а речення — відображенням думки. Звідси випливало, що організація речення має бути копією організації його моделі — думки. Як думка являє собою зв'язок між судженнями, так і речення є зв'язком препозицій. Отже, поняттям субстанції, якості, копули відповідають елементи мови: іменник, прикметник і дієслово. Ті мови, де немає цього «природного» порядку і які поєднують мовні елементи в іншій послідовності, за цією логікою зазнають пермутації. Згідно з граматиками, які дотримуються цієї тези, єдиним можливим порядком серед слів є порядок речей, тоді як усе інше — це без-порядок.

Щоправда, деякі науковці XVIII століття все-таки зуміли розпізнати у природних мовах певні автономні порядки. Ця тематика постала в контексті нового способу розбору слів. Внутрішній порядок слова тепер обґрунтовувався не зовнішнім світом, як це робили етимологи (зокрема, в радикальному прикладі зведення

латинського слова *lepus*/заєць до *levis*/легкий і *pes*/стопа), а сталою мовною традицією, конструктивними схемами всередині мови. У продовження цієї тенденції Вільгельм фон Гумбольдт, який фактично й ініціював цю переорієнтацію, наголошував, що у так званих цивілізованих мовах окремі мовні елементи вступають між собою у впорядковані відносини, що відображають мисленнєві зв'язки. Ці відкриті в кожній окремій мові закономірності представлені вкрай довільно. На відміну від своїх попередників із середовища граматикив Гумбольдту не йшлося про те, щоб віднайти якийсь конкретний тип конструкції, який був би спільним для всіх мов й відображав незмінну форму певного судження. Для нього довільна організаційна структура мови була засобом здійснення функції презентації, що, зокрема, відрізняло його від критиків етимологів, які відкривали специфічні закономірності мови лише всередині слів, а в іншому розглядали мову як вираження думок за допомогою лінійного сполучення слів. Мова для Гумбольдта — це обраний певним окремим народом вид та спосіб, зрештою, стиль вираження найбільш універсальної сили духу.

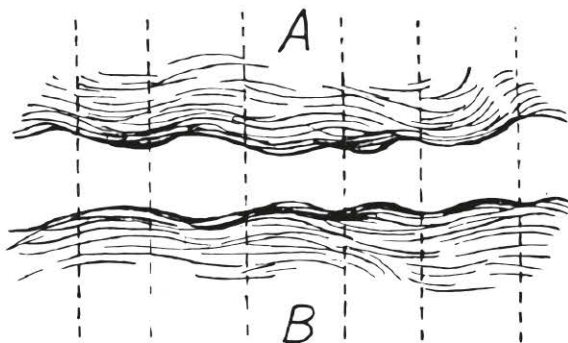
Утім, наявне вже на початку XIX століття поняття структури так і не змогло закріпитись, адже це означало б великі проблеми для популярних на той час досліджень трансформації мови. Ці порівняльні лінгвістичні теорії, які прагнули довести спорідненість мов, у своїй методології здебільшого відштовхувались від порівняння граматичних елементів. Останні, як припускалося, завдяки інтеграції у цілісну комплексну систему, відзначалися найбільшою силою опору будь-яким змінам.

Якщо ж у цьому контексті віднаходилися збіжності двох мов, то це мало свідчити про наявність спорідненості або афіліації між ними. Щоправда, ці елементи можна було порівнювати лише з урахуванням їхніх позицій у відповідній системі. Так, наприклад, не можна було беззастережно порівнювати родовий відмінок у латинській та родовий відмінок у грецькій мовах, адже перша має загалом шість, а друга — п'ять відмінків. Історики мови уникли цих труднощів, відмовившись від специфічних граматичних структур і послуговуючись натомість песимістичною концепцією історії мови. Згідно з нею, розпочаті в усіх мовах процеси деградації крок за кроком віддаляють їх від законів універсальної граматики. Мовляв, коли десь іще панує якийсь порядок, то це випадковий пережиток колишнього стану. Тож у підсумку історія спроможна пов'язувати тільки елементи з елементами, незалежно від їхніх систем. Так через регресивний рух було знову віднайдено граматичний універсалізм.

Врешті на сцену виходить Фердинан де Соссюр. Залишаючи поза увагою панівний у його часи історизм, Соссюр йде за концепціями Гумбольдта й зосереджує увагу на синхронічному, тобто описовому або статичному аспекті феноменів мови. Для цього він був змушений вдатися до певного розмежування, а саме: відокремити сферу мови (*Langue*), яка у визначений момент часу усвідомлена певним колективним суб'єктом, від сфери мовлення (*Parole*), яка має діахронічну, тобто історично обумовлену та за своєю суттю психофізичну природу. За Соссюром, обидві сфери об'єднані в категорії мовленнєвої діяльності (*Langage*), що означає сукупність емпірично доступних мовленнєвих висловлювань.

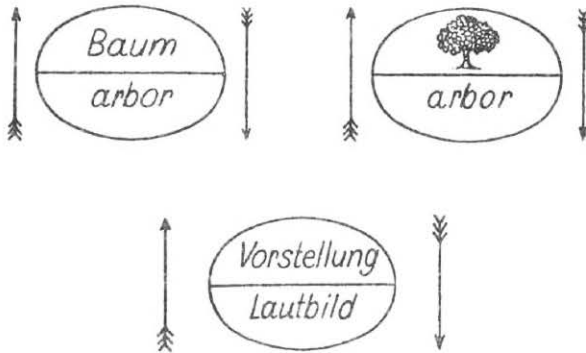
Цілісність *Langue*, себто мови у вузькому розумінні, була необхідна Соссюру для того, щоб довести відстоювану ним автономну закономірність мови.

Щоб описати і пояснити організацію мови, Соссюру звертається до її елементів. Останні фактично піддаються ізолюванню, якщо розкласти мовлення на послідовні або синхронні компоненти. Позиція Соссюра в цьому контексті така: ані акустичні, тобто формальні, ані семантичні, тобто смислові, одиниці не існують ізолювано одна від одної. Право на розкладання певного висловлювання ми отримуємо лише тоді, коли готові визнати взаємопов'язаність акустичного й семантичного аспектів, а заразом — що цей взаємозв'язок є довільним і випадковим; адже ані **мислення**, ані трансльований **звуковий матеріал**, на думку Соссюра, не є структурами, натомість це аморфні маси. Лише поєднання смислу зі звуком веде до певної кількості градацій, які ці субстанції поодинці пояснити не здатні.

Малюнок 3. Звукова і смислова маси

Елементи, які виконують цю умову поєднання смислу і звукового образу, Соссюр називає **знаками**.

Малюнок 4. Знак як поєднання позначника (сигніфікант) і позначуваного (сигніфікат) (уявлення/звуковий образ і дерево/arbor (лат. «дереву») — прим. ред.)

Слово «знак» Соссюр пропонує зберегти для всього комплексу, тоді як для поняття, або смислу чи уявлення, використовувати слово «**позначуване**» («**сигніфікат**»), а для звукового образу чи форми — слово «**позначник**» («**сигніфікант**»). Отож, цілісність становлять тільки ті звуки, які через мову мають зв'язок із певним смислом, а раціональними виступають лише ті елементи, які мають окремий конкретний позначник. Так, знак для Соссюра передусім є не назвою, що позначає свій зовнішній феномен, а конструкцією, що складається з контрасту між позначуваним і позначником, які перебувають в арбітрарному, себто довільному взаємозв'язку. Відповідно, мова більше не репрезентує, а натомість **артикуює**